

S.N.ASLANOVA

e-mail: aslanova-saadat@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR VƏ ONLARIN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: terminologiya, lüğət tərkibi, alınma söz, lüğət maddəsi, tərtib etmək

Ключевые слова: терминология, словарный состав, заимствованное слово, словарная статья, составлять

Key words: terminology, dictionary content, borrowed word, dictionary entry, to compile

Hər bir dilin lüğət tərkibi xalqın tarixini, mədəniyyətin inkişafındakı rolunu əks etdirir, onun varlığını yaşadır. Hər bir dildə lüğətin yaradılması həmin dildə danışan xalqın mədəni həyatında mühüm hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Lüğət hansı dildə yaranırsa-yaransın, o normativ bir lüğət olmalıdır. Bu, o deməkdir ki, lüğətdə əks olunan söz və terminlər düzgün işlədilməli, məna və məna çalarları verilməlidir. Lüğətlər tərtib edilərkən həm elmi-nəzəri, həm də əməli-tətbiqi cəhətləri nəzərə alınmalı, lüğət materialı lazımcına toplanılmalı, sistemə salınmalı, dəqiqləşdirilməli, sonra isə leksikoqrafikaya daxil edilməlidir.

Dilin lüğət tərkibini, əsasən, neytral sözlər təşkil edir və onlar üslubi xarakter daşıyır. Terminologiyada da terminlər həmişə neytral söz kimi fəaliyyət göstərir, çünki onların işlənmə sahəsi də məhdud deyildir. Onlar neytral söz kimi həm də üslubi mahiyyət daşıyır.

Lüğət tərtib edilərkən, birinci növbədə, sözlük məsələsini həll etmək lazımdır. Belə ki, sözlərin seçilib verilməsi həmişə polemika doğurur. Sözlük hər hansı bir lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı deməkdir.

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi dilçilikdə hazırkı dövrdə ən inkişaf etmiş sahələrdən biridir. Terminoloji lüğətləri izahlı lüğətlərin terminoloji sözlüyünün tərtibi üçün əsas amil hesab etmək olar.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi məsələsində mübahisə doğuran fikirlər mövcuddur. Belə ki, M.İsmayılova terminoloji lüğətləri tərtib olunduqları dilə görə iki əsas qrupa bölür: 1. Birdilli; 2. çoxdilli terminoloji lüğətlər (5, s. 162).

Müəllif daha sonra birdilli lüğətlərin tərtibində aşağıdakı halları qeyd edir: 1. Sözlüyə daxil ediləcək terminlərin seçilməsi; 2. Sözlüyün verilməsi prinsiplərinin işlənməsi; 3. Lüğət maddəsinə daxil ediləcək məlumatların siyahısını hazırlamaq; 4. Lüğət maddəsində məlumatın verilməsi formasını müəyyənləşdirmək; 5. Lüğət maddəsində müxtəlif xarakterli məlumatların düzülmə ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi; 6. Lüğət maddəsində istifadə ediləcək işarə və ayırmaların (kursivlərin) təyini; 7. Lüğət maddəsinin birindən digərinə istinadən verilməsinin səbəblərini və yollarını müəyyənləşdirmək; 8. Lüğətdə əlavənin verilməsi məsələsini həll etmək; 9. Lüğətin tərtibində istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısının verilməsinin vacibliyini müəyyənləşdirmək; 10. Lüğətdən istifadə qaydalarının hazırlanması; 11. Lüğətə aid statistik məlumatların çıxarılması (2, s. 167).

A.Qurbanov lüğətlərdən bəhs edərkən onları məzmun və xarakterinə görə iki hissəyə bölür: a) ensiklopedik lüğətlər; b) filoloji (dilçilik) lüğətlər (4, s. 8).

Müəllif tərcümə lüğətlərinin iki növünü göstərir: iki və çoxdilli (4, s. 121).

H.Həsənov isə lüğətləri məzmun və xarakterinə – sözü və ya məfhumu necə izah etməsinə görə beş qrupa bölür: 1. "Filoloji lüğətlər". 2. "İdeoqrafiya lüğətləri". 3. "Ensiklopedik lüğətlər". 4. "Tədris lüğətləri". 5. "Tezlik lüğətləri" (1, s. 248).

S.Sadiqova "Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı" adlı monoqrafiyasında yazır: "Fizika-riyaziyyata aid nəşr olunan terminoloji

lüğət”ləri qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar, əsasən, üç qrupa ayırmaq olar: 1. İkidilli terminoloji lüğətlər; 2. Çoxdilli terminoloji lüğətlər; 3. İzahlı terminoloji lüğətlər (3, s. 16).

Terminoloji lüğətlərin tərtibi haqqında fikirləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gələ bilərik ki, S.Sadıqovanın bölgüsü daha münasib, daha düzgündür. Çünki birdilli terminoloji lüğət dildə, demək olar ki, yoxdur. Belə ki, birdilli lüğət hər hansı bir dil götürüldükdə, onun orfoqrafiya sözlüyü nəzərdə tutulur. Ancaq terminologiya sahəsində orfoqrafiya nöqtəy-nəzərindən hələ indiyə qədər elə bir lüğət mövcud deyildir. Buna görə də terminologiyada “birdilli lüğət” ifadəsini işlətmək doğru deyildir.

İzahlı lüğətlər ikidilli və çoxdilli lüğətlərə nisbətən dilimizdə azlıq təşkil edir. Bu cür lüğətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: M.Məhərrəmovun “İzahlı psixoloji lüğət” (Bakı: ADU, 1960), O. Osmanov və B. Abdullayevin “Məktəblinin izahlı coğrafiya lüğəti” (Bakı, Maarif, 1979), “Elmi məlumat nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə izahlı terminologiya lüğəti” (Bakı: Az ET. 1966), “Məktəblinin fizika lüğəti” (Bakı: Maarif, 1976), S. Babayevanın “Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca arxiv terminləri lüğəti” (Bakı: 1998), S. Sadıqovanın “Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti” (Bakı: Elm, 1998), “Xarici iqtisadi əlaqələr (terminlər) lüğəti” (Bakı: Azərbaycan. 1991). N. Sevidəlivevin “Dini terminlər lüğəti” (Bilik, 1996). R. Əfəndi və K. Əliyevanın “Azərbaycanın xalça və xalçaçılıq terminləri lüğəti” (Bakı; Elm, 1998), Z. Verdiyevə. F. Ağayeva. M. Adilov “İzahlı dilçilik terminləri” (Bakı: Maarif, 1989).

Araşdırmalar göstərir ki, terminologiya sahəsində hazırda çoxdilli və ikidilli lüğətlər daha geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilinin terminologiyasında da bunun şahidi oluruq.

Göründüyü kimi, terminoloji lüğətlərdə üç, dörd, beş və daha çox dilə məxsus terminlər əhatə olunmuşdur. Adıçəkilən terminoloji lüğətlərdən də məlumdur ki, çoxdilli terminoloji lüğətlərin sözlüyü, əsasən, dünya dilləri arasında xüsusi yeri olan rus dili və milli dillər arasında tərtib edilmişdir. Həmin lüğətlərdə, əsasən, aşağıdakı ümumi prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. Sahə terminlərinin ekvivalenti bəzi hallarda Azərbaycan dili ilə yanaşı beynəlxalq dildə də verilmişdir.

2. Əcnəbi terminləri ifadə edərkən milli dilimizə uyğunlaşdırılmış sinonim sözlərdən də istifadə edilmişdir.

3. Bütün lüğətlər tərcümə prinsipinə əsaslanmışdır.

4. Söz və ifadələr çox yerdə kalka üsulu ilə verilmişdir.

5. Bütün sözlüklər əlifba sırası ilə verilmişdir.

Terminoloji lüğətlər içərisində ən geniş yayılanı ikidilli lüğətdir. Bunların da əksəriyyəti, əsasən, rusca-azərbaycanca terminoloji sözlüklərdən ibarətdir.

İrihəcmli ingiliscə-azərbaycanca lüğətlərin olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, ingilis dilinin bu cür inkişaf edib yayıldığı bir vaxtda indiyə kimi texnikaya dair ingiliscə-azərbaycanca və yaxud da azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğətlər tərtib edilib çap olunmamışdır. Lakin rusca-ingiliscə və ingiliscə-rusca belə lüğətlərin sayı çoxdur. Hətta onların bir neçəsinin adlarını da çəkkə bilərik. Məsələn, təkcə “Англо-русский политехнический словарь” kitabı Moskvada beş dəfədən çox nəşr olunmuşdur: hər dəfə də təkmilləşdirilmiş şəkildə. Lüğətlərdə bütün terminlər, onların hər bir mənası (hansı çoxmənalıdırsa) və hər bir mənanın ayrı-ayrılıqda söz-termin birləşmələri lüğətdə əlifba-yuva üsulu ilə verilmişdir. Mürəkkəb terminlər əsas sözün yuvasında öz əksini tapmışdır.

Hər bir yuvada əsas termindən sonra onun feili birləşmələri, həmin terminlə başlayan mürəkkəb terminlər, nəhayət, əsas terminin ikinci, yaxud üçüncü yerdə duran formaları yerləşdirilmişdir. Hər bir yuvanın terminləri də öz növbəsində əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Terminoloji lüğətlər hazırlanarkən, adətən, iki prinsip üzrə iş aparılır: 1) terminləri toplamaq, seçmək, dəqiqləşdirmək, unifikasiya etmək, sonra isə əlifba-yuva prinsipini ona tətbiq etmək.

Fikrimizcə, termin-söz birləşmələrinin toplanıb əlifba-yuva üsulu ilə verilməsi ən əlverişli üsuldür. Çünki nəzərdə tutulan termindən yaranan bütün söz-termin birləşmələri burada öz əksini yaxşı tapır.

Lüğət tərtib edilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sözlüyə Azərbaycan dilinin özünə-məxsus söz və terminlərindən əlavə, dilimizə keçmiş bir çox alınmalar da (ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli söz və terminlər) daxil edilməlidir. Həmin söz və terminlərin də bəziləri çoxmənalı sözlərdir, onların da mənaları və məna çalarları müvafiq surətdə təsnif olunmalıdır. Terminoloji lüğət üçün göstərilən hər iki prinsip əsasdır və onlar bir-biri ilə vəhdət təşkil edir.

Ümumiyyətlə, ingiliscə-azərbaycanca və yaxud azərbaycanca-ingiliscə texniki terminlər lüğəti tərtib edilərkən aşağıdakı prinsipləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Lüğət yalnız texniki elmlərin müasir dövr üçün inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirilməlidir; 2. Sözlük dəqiqləşdirilməli, lüğətlər üçün mövcud terminlərdən ən müvafiqi, vacibi ehtiva edilməlidir; 3. Müəyyən bir anlayış dildə olan dublet sinonimlə ifadə olunmalıdır. Bu vaxt özündən söz quraşdırmaq, özündən lüzumsuz söz, yaxud termin uydurmaq olmaz; 4. Əcnəbi dillərdən alınmış və həmin dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış texniki terminlər lüğətdə öz əksini tapmalıdır. Termində heç bir dəyişiklik edilməməlidir; 5. Alınma söz və terminlər tərcümə olunan dildə həmin sözün ekvivalenti olarsa, ondan istifadə olunmalıdır; 6. Tərcümə olunması mümkün olmayan termin mənəbə dildə olduğu kimi saxlanmalıdır; 7. Tərcümə prosesində tərcümə olunan dilin qrammatik qayda-qanunlarından geniş istifadə olunmalıdır; 8. Tərtib olunmuş hər hansı bir lüğət “yuva” üsuluna əsaslanmalıdır; 9. “Yuva” üsulu ilə tərtib olunan lüğətdə ümumi kökdən düzələn sözlər, yaxud terminlər “yuvalarda” – yəni fəqərələrdə qruplaşdırılır və hər bir lüğət maddəsinin başlığı və ya digər kökdən (kök sözdən) ibarət olur. “Yuva” üsulu ilə yerləşdirilən sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi və yaxınlığı daha çox hiss olunur və nəzəri tez cəlb edir.

Göründüyü kimi, bu proseslər sözsalmanın səbəblərini, mənəbələrini, alınma yollarını, tiplərini və formalarını, eləcə də alınmalarda baş verən semantik dəyişmələri ətraflı öyrənməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1998, 306 s.
2. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2000, 268 s.
3. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
4. Qurbanov A.M. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1992. 40 s.
5. Бабкин А.М., Шендецов В.В. Словарь иноязычных выражений и слов. Л.: Наука, 1981, 696 с.

С.Н.Асланова

Терминологические словари и принципы их составления

Резюме

Развитие терминологии напрямую связано с бурным развитием научной мысли, связанных с ней видов деятельности, науки и техники, информатики и вычислительной техники. Классификация и систематизация технических терминов имеет важное значение в нормализации научно-технической терминологии. Именно на основе классификации определяются факторы усвоения терминов в языке-рецепторе, овладения материальной формой полученной лексической единицы путем приближения к фонетическим, графическим, грамматическим и лексико-семантическим характеристикам языка-получателя. В настоящее время научно-технические достижения, в том числе высокий уровень развития информационных технологий, приводят к использованию этих технологий в различных областях, появлению в языке новых терминов и составлению терминологических словарей исходя из этого требования.

S.N.Aslanova

Terminological dictionaries and principles of their compilation

Summary

The development of terminology in linguistics is directly related to the rapid growth of scientific thought, related activities, science and engineering, computer science and computer technology. Classification and systematization of technical terms is important in the normalization of scientific and technical terminology. It is on the basis of classification that the factors of assimilation of terms in the receptor language, acquiring the material form of the obtained lexical unit by approaching the phonetic, graphic, grammatical and lexical-semantic characteristics of the receiving language. At present, scientific and technical achievements, including the high level of development of information technology, lead to the use of these technologies in various fields, the emergence of new terms in the language and the compilation of terminological dictionaries based on this requirement.

Rəyçi: f.f.d. S.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2022